

*Annamuhammet (Garaşhan)ogly
Han Ýomutský (han Ýomut)*

**Rus patyşasynyň 19-njý asryň
2-nji ýarýmynda
Orta Aziýany basyp almagynyň tarýhýndan
(Hywa ýomutlarynyň gyrgynçylyga ugraşy)
7-27 iýul 1873**

**Hödürlän:
Akmýrat Gürgenli**

Turkmenovedenie žurnalý

**Nr. 10-11
Aşgabat 1927**

Giriş

Türkmen halkynyň taryhynda aýyrganç bir sahypa

**«Adamzady halas etmegiň hatyrasyna
Türkmenleri ýok etmek.»**

Endamyňy jümşüledýän şeýle sözbaşyly makalany görnükli Türkmen magaryfçisi, ilkinji Türkmen publisti **Garaşhan ogly Ýomut han ýa-da öz döwründe atladrylşy ýaly Han Ýomudski** ýazypdyr. Ol özüniň rus basybaljylygyny, ganhorlygyny paş edýän makalasyna sözbaşy edip, **Gökdepä** hüjüm eden rus goşunlarynyň ştabynyň/ kargähiniň baştutany general Grodokovyň sözlerini alypdyr. Hut şol sözlerem Orsýet patyşasynyň Türkmen halky barada ynsan ýigrenji syýasatynyň özenini açyp görkezýär. Han Ýomudyň makalasy 20-nji ýyllaryň ahyrlarynda ýazlypdyr, şol wagtlar Türkmenistanda neşir edilýän **«Turkmenovedenie»** (Türkmenistany öwreniş) žurnalynda rus dilinde çap edilipdir. Şondan bäri bu makala halk köpçüligine ýetirilenok. Ynha ilkinji gezek şol makany Türkmençä terjime edip, size hödürlenýäris. Han Ýomudyň bu makasyny soňra tapan suratlarymyz bilen bezedik, makalanyň ahyrynda bolsa Han Ýomudyň terjimehalyny ýerleşdirdik.

Akmýrat Gürgenli

12-nji oktyabr 2007

Rus patyşasynyň 19-njý asryň 2-nji ýarýmynda Orta Aziýanyň basyp almagynyň tarýhýndan

**(Hywa ýomutlaryň gyrgynçylyga uçramagy,
Gazawat urşy. 1873-nçi ýılıň 7-24 iýuly)**

«Türkmenler ýer şarynyň gara tegmilidir(lekgesidir-AG), ynsansýete ýsnatdýr (bi-abraýlykdyr). Adamzadyň bu utanja çydap gelşine diýsene.»

rus generaly Grodokov

(General-leýtenant M.N. Trentev-iň «Orta Aziýanyň basylyp alynyşynyň taryhy» atly kitabynyň 2-nji tomunyň 280-nji sahýpasýndan alnan söz)

1927-nji ýylda öňki «Orsýet imperýasynyň» monarhistik we buržuaz häkimiýetiniň ýykylyp dargamagyna 10 ýyl doldy. Orsýet emperýasynyň çagşamagy bilen, hakykatda patyşa kloniýasy bolan Türkmen ili, patyşanyň dikmeleriniň «medeniýetli» wagşyçylygyndan azat boldy we öz durmuşyny düzmäge girişdi.

Täze ýetişen nesiliň köpüsiniň geçmişiň pajygaly wakalaryndan habary-da ýok. Köpler ol döwri görmedik, diňe az-owlak eşdipdirler, şonuň üçin hem geçmiş barada dogry düşüňjeleri, patyşa zamanynyň wejeralygynyň tohmydyr mikrobini tanyp, aňyp, olary ýok etmäge ýagdaýlary ýok.

Şol sebäpli-de bizde hiç zady gelişdirmän, hiç zady ýaşyrman, geçmişi boluşy-boluşy ýaly beýan etmelidiris. Bu geçmişi bilýän we şoňa dahylly materiallary özünde saklaýan her bir adamyň borjudyr.

Biz bu graždanlyk borjy, parz işi ýerine ýetirmek meýline eýerip, görnüşi sadaja, emma manysy boýunça Tzarizme degişli biçak kän zatlardan habar berýän materiala esaslanyp, «Beýik Ak patyşanyň» goşunlarynyň «wagşy halklaryň gözünü açmak üçin» Orta Aziýanyň jümmüşine «medeniýeti» aralaşan zamanyndan gürrüň açmakçy bolýarys.

Patyşa döwründe merhemetli talaňçylaryň hem ganhorlaryň Türkmen ilindäki eden işleri, wagşyçylykly psihologiýasy barada biziň aýtjak gürrüňlerimiz ençeme asyrlaryň dowamyndaky patyşa zyndanlarynyň, sütemleriniň, ganhorlyklarynyň we gyrgynçylyklarynyň galeriýasy toplanan bet işleriň diňe ujuýpsyzja bölegidir. Biziň rus Tzarizminiň O.Aziýa aralaşan eýýamyndan alnan ýekeje mysalymyz diňe Türkmenleriň kiçeňräk bir toparyna dahyllydyr.

Rus patyşalary gadymdan bäri basyp almalara irginsiz ýykgyň edip gelipdir. Bu ymtylyş goňşy ýurtlaryň üstüne çozmak, keseki ýerleri basyp almak we halklary gul etmek üçin «keramatly rusy» kä gündogara, kä günbatara iterýärdi. Şonuň ýaly her bir çozuşda olar ynsan söýüjilikli ideýalara we alturizme duwlanmaga jan edýärler. Patyşa şeýle bir çyna berimsiz ýalan sözleýärdi we öz «sadyk raýatlaryny-da», «Ýewropa döwletlerini-de» aldamak aldaýardy welin, soňabaka şol aýdýanlaryna hökümetiň özi-de ynanyp başlady. Olar özlerini adalatyň hatyrasyna tükeniksiz urşlara baş goşmaga, «adamzady halas etmek üçin» adam ganyny dökmäge we obalary ot bermäge mejbur bolýan görgüliler, ejir çekýänler hökmünde görüp başladylar.

«Azat ediji patyşa» Alksander II öz «beýik» ata-babalarynyň işini— O.Aziýanyň jümmüşine aralaşmagy dowam etdirip, 19-njy asryň 60-njy ýyllarynda öz sadyk hyzmatkärleridir wepaly generallary Kaufman, Çerniýaýev we beýlekileri Ornburg tarapdan Daşkende, Hokanda, Samarkanda, Buhara we Hywa eýýäm şol wagta çenli dyýza çökerlen Kafkaz tarapdan bolsa generallar Stoletov, Lazarov (Lazariýan- ermeni AG), Ter-gokasov, Lomakin we beýlekileri Hazar deňziniň gündogar kenaryna iberýär.

«Azat ediji patyşa» bir wagtyň özünde günbatardan hem gündogardan, O.Aziýanyň daşyna toplardan hem naýzalardan halka gurmagy niýet edinýär. Ol bu halka bilen ýerli ilatý sykaja salyp, gaýgyrmany ganlaryny dökenden soň, olary gullara, ýurdy bolsa patyşa kloniýasyna öwürmegi ýüregine düwýär. «Azat ediji patyşa» özüne hiçbir zada borçly bolmadyk millionlarça adamy azatlykdan mahrum etmäge barýar.

«Azat ediji hökümdar» medeniýet we magarif däl-de, gulçylyk we gyrgynçylyk getirýär. Onuň O.Aziýanyň baýlyklarydyr gadymy medeniýetiniň ýadigärliklerine gözi gyzýar nebsi utugýar. Şonuň üçin-de ol aç-açan talaňçylyga baş goşýar. Emma muny başarmak üçin, günbatardan «wagşy ýurtlar» «ýagtylyk» getirýän hökmünde görünjek boýlar.

Mundan başga-da Hindistanyň tükeniksiz baýlyklary barada baryp orta asyrlardan (14, 15-nji asyrlar) bäri Ýewropany günüe goýman gelen rowaýatlar ony O.Aziýanyň çöllerdik sähralarynyň üsti bilen täze talaňçylyklar hem basyp almalar üçin miflerde tarypy etdirilen Hindistana ymtymaga mejbur edýär. Ýöne Himaliýa daglardan günortada bir çakdan bäri has «medeniýetli» basybaljylar—inglisler ornaşypdy. Olar ençeme wagtdan bäri adamy topuň azgyna daňyp atmak bilen, hindileri «medeniýetleşdirip» ýördiler. Öňräkden bäri ýurduň ýiligini sorup gelýän inglisler talaňçylyk boýunça bäsdeşlerini golaýlaşdyrjakmy näme? Olar bilen heniz gözle hindistana ýetmänkän söweşmeli boljak, özleri-de «ýaragsyz nadanlar» däl-de, adamlary ýok etmegiň ähli medeniýetli serişdelerini ele alan, kem galmajak ýyrtyjylar. Şonuň üçin «keramatly Orsýetiň» patyşalaryna Hindistana barýan ýolda gala gurmak, ornaşmak we ahyrky böküşe taýýarlanmak gerek. Ýyrtyjylaryň ikisi-de bir-birine belt bolansoňlar, aralaryndaky boşlykda diş degmedik datly süňk—Owganystany, Eýrany, Pamiri goýup, iň beýik dag gerişleri bolan

Hinduguşyň we Himalyanyň hersi bir tarapynda ýatdylar we haýsysynyň amatyna gelende beýlekiniň üstüne topulyp, düýt-müýt etjek pursadyna garaşdylar. Pamir daglarynyň üstünden bu ýyrtyjylaryň kelleleri— demirgazykdan Orsýetden, Günortadan Britanyadan göze ilýär. Emma bu ýyrtyjylar aýry tohumdan däl. Britan patyşasy bilen Orsýetiň emperatory ýakyn garyndaş. Olaryň biri-birine gahary ýok, diplomatik we söwda gatnaşyklary ýola goýlan, bir-birine myhmançylykda bolýar. Olar özara söweşmäge taýýar ýöne munuň sebäbi açlykdan däl-de, açgözlilikden. Olaryň tebigaty, zandy şeýle, ikisi-de baýlyk daşajak, özlerinden ejiz halklary basyp aljak.

Şonuň ýaly sebäplere görä «beýik» Orsýet patyşasy O.Aziýany basyp alýar, onuň ilatyny gul edýär we aňryk, günorta hem gündogara tarap süýşmäge ymtylýar. Patyşanyň goşunlary demirgazykdan we günbatardan süýşip gelip, urş serişdäniň we tehnikanyň artykmaçlygyndan peýdalanyp, O.Aziýanyň halklaryny boýun egdirýärler. Patyşa döwrüniň rus taryhynda we edebiýatynda patyşa goşunlarynyň harby hereketleri wasp edilýär. Nemirowiç Dançenko, Karamzin, Vreşçagin we beýlekiler rus esgerlerini hut är işini bitiren, Türküstana hem akawkaza göz görkezen päliwanlar diýip atlandyrýarlar, olaryň etmişini hakykat üçin hem adamzadyň bähbidi üçin göreş diýip, belent ideýalar ruhunda beýan edýärler. Olar bady howa watan söýüjilige şeýle bir gyzykýarlar welin, aňly-düşünjeli, bilimli adamlardygyňa garamazdan, wakalardan baş alyp çykmagy, hakykata göz ýetirmegi başarmaýarlar. Olar rus goşunynyň bu är işini bitiren päliwanlaryň basybaljylygynyň maksadyndan bihabardygyňa, nirä sürseň soňa eňýändigine, patyşanyň baştutanlygynda halkyň üstünden agalyk sürýän, diňe öz bähbitlerini arayan kapitalistleriň-baýarlaryň bir topbagynyň

günlikçisi hökmünde uçursyz jebir-jepalara döz gelip söweşýändigine düşnüp bilenoklar. Waspy etdirlip götergilenen goşun, hökümetiň buýrugyna gepsiz-gürrüňsiz tabyýn bolup, urşa, başga halklary ezmäge barýardy, gahrymançylykly edermenlik görkezýardi, açlyk çekýardi, heläk boýlardy. Bu edermenlik goşuna şan-şöhret getirýardi, gahrymanlaryň döşüne mydal dakylýardy, ölen, maýyp bolan esgerleriň tozan maşgalasyna bolsa pensiýa—bir ýylda 3 manat 25 köpük tölenýardi.

General Kaufman! Bu «şöhratly» ady kim bilmeýär! Kaufman—arzuw bilen ýatlanýan patyşa zamanynyň--«azat ediji patyşanyň» döwrüniň «wasp edilen ganhory»! Ol—patyşanyň baýary hem halany. Kaufman—O.Aziýany basybalyjy, geni, iň bir ynsanperwer/gumanist hökümdar hökmünde öwgüsi ýetirilen, rowaýatlara siňen general.

**Hywa Türkmenlerini gyran,
Türküstanyň ilkinji harby gubernatory rus generaly Fon-Kaufman**

Öz edermenlikleri bilen bütin Orsýet hökümdarlarynyň täjine göwher daşyny—«Türküstan ülkesini» dakan, bu ülkäni boýun egdirip, «Orsýetiň beýik döwletine» birikdiren hut şol Kaufman dälmi! Orsýeti örän gymmatly kloniýa bilen baýlaşdyran, O.Aziýada harby meýdan döretmek bilen Hytaýa, Eýrana we Owganystana howp döreden şol Kaufman dälmi! Rus

Tzarizminiň Aziýadaky wagşyýana hyýallary babatda bäsdeşi bolan Britan döwletini yýnjalyksyzlyga salan hem şoldy. Kaufmanyň hyzmatlary! Sanap tükenerden kän, şonuň üçin hem watany-da, patyşa-da onuň gadryny bildi.

Daşkent şäherinde «beýik» Kaufmana hut onuň öz adyny göterýän bagda ullukan ýadigärlik dikildi. Şäheriň baş köçesi Kaufman köçesidi. Demirýol duralgalarynyň birine-de onuň ady dakylady. Başga dürli görnüşde onuň ady ebedileşdirildi. General Kaufmanyň ogly henizem «Kaufman Turkustanski» diýip atlandyrylýar. Diňe geçmişe belet bolan, O.Aziýanyň gulçulyga öwrülmeginiň taryhyny bilýän «gaýry kowum-kişiler» özlerini münläp gyran hodožnik Vreşçagin-e «urşuň opfiýozi» suratyny çekip bermäge sužet tapyp beren—Türküstanyň ýerli ilatynyň kelle çanaklaryndan dag döreden Kaufman-da, patyşa döwrüniň beýleki zalym hökümdarlaryna-da degerli baha berip bilýärler.

Biz—Türküstanyň, hususan-da Türkmenistanyň ýerli halky Kaufmanyň we şol hilli basybaljylaryň eden işlerine baha berip bileris we baha bermelidiris. Biz olaryň ýüzündäki galplyk perdesini syýrmalydyrys, bu «ynsanperwer» generallarda ynsanperwerligiň ýokundysynyň-da ýokdugyny, wagşyçylygyň näçe diýseň bardygyny subut etmelidiris. Biz Kaufmanyň O.Aziýany basyp alyş eýýamyndan diňe ýekeje epizody seljerenimizde hem patyşanyň bu «beýik medeniýetli we ynsanperwer» wekilleriniň hakyky keşbi doly aýdyňlaşýar, mese-mälim ýüze çykýar.

19-njy asyrdan Türkmenleriň O.Aziýada eýelän topraklary häzirki ýaşayan terrotoriýasyna doly diýen ýaly gabat gelýär: [Hazaryň we Amýderýanyň arasynda günbatardan gündogara, Ustýurtdan we Maňgýşlakdan Garasuwa çenli, Çendir, Sumbar akalary we soňra gündogara, Köpetdagyň demirgazyk iňnildinden Mazar şerife, Klif-ä çenli ýaýrap ýatan ýurt Türkmenleriňkidi.](#)

Bir ýarym milliona golaý ilatly (1927-nji ýyl-AG) Türkmenleriň aglabasy özlerini bütinleý erkin adamlar hasaplaýardylar, hiçbir agalyga boýun bolmaýardylar. [Käbir Türkmen taýpalary Eýranyň, Hywanyň we Buharynyň raýatlary hasap edilse-de, bu diňe sözde galýardy.](#) Rus goşunlary ilkinji gezek 19-njy asyrdan Hazar deňziniň gündogar kenaryna çynlakaý aralaşyp başladylar. Ilki Maňgyslagy, soňra Şagadamy, Mihalovsk (Balkan) aýlagyny, 1880-nji ýylda-da Çekişleri eýelediler.

1880-nji ýyldan başlap, bu kenara Orsýetiň ençeme gezek ýany harby toparly ilçihanalar we diplomatik we söwda ekspeditsiýalary geldiler. Olar gepleşigler arkaly gatnaşyk açdylar, nämedir bir zady tutaryk edip, Türkmenleriň hukuklaryny ellerinden alyp, adanyň kenarlaryny, beýleki punktlaryny eýelediler. Şonuň netijesinde Alksandorovsk forty, Şagadam we Balkan adasynda berkitmeleri, Aşyrada-da deňiz stansiýasy dörap, olar Kawkaz goşuny üçin baza bolup hyzmat etdiler.

1879-njy ýylda bu ýerden Gökdepä ekspeditsiýa/ şol wagt ýumşaklyk bilen «ekspeditsiýa» diýlip atlandyrylýardy. Ol derbi-dagyn edilenden soň, 1880-nji ýylda gaýtadan ekspeditsiýa ugradyldy. Soňra Ahaly basyp almak üçin Aşgabada-da barylady. 1884-nji ýylda Tejen, Mary, Guşgy eýelendi.

Şol bir wagtyň özünde rus goşunlary Orenburg tarapdan hem Daşkende, Hokanda, Samarkanda we Buhara süýşip gelýärdiler. 1874-nji ýyla çenli bu şäherler we raýonlar rus goşunlaryny eline geçdi. [Diňe Hywa we Buhara basylyp alynmady. Bu ýörişler O.Aziýanyň basylyp alynmagy diýlip atlandyrylýardy.](#) Resmi maglumatlardan başga-da, rus edebiýatynda-da, daşary ýurt edebiýatynda-da aýry-aýry adamlaryň dürli wagtda ýazan ýatlamalary bar. Basybaljlylygyň sütemleri, wagşyçylyklary barada hatta

resmi maglumatlaryň üsti bilen hem bilip boýlar, başga çeşmelerde bolsa ol wagşyçylyklar aç-açan beýan edilýär. Biz başga birleriň, aýratyn-da «gaýry kowumlardan bolanlaryň» kimdir biriniň ýatlamalaryna we ýazgylaryna salgylanmarys, çünki olaryň tarapgöýlikde aýdylmagy mümkin. Biz O.Aziýany basyp almaga gönüden-göni gatnaşan Gen. F.Kaufmanyň emrinde gulluk eden, goşunyň ähli buýruklaryna we serenjamalaryna belet rus ofisseriniň ýazgylary bilen tanyş bolaýlyň. Şonlukda, biziň elimize general-leýtenant M.Trentiv-iň ençeme ýyldan soňra, 1906-njy ýylda, ýangy arkaýyn we obýektiv ýagdaýda, dokumentler esasynda ýazan kitaby– «O.Aziýanyň basylyp alynşynyň taryhyndan iki jiltlik.»

Okyjylaryň özleri okap, gregini alar ýaly, diňe bu kitabyň adyny görkezmek ýeterlik ýaly bolup görünýär. Emma bu kitaby tapmak kyýn. Meselem Gen.Kaufmanyň «ýomutlary gyryp tüketmek» hakdaky buýrugy bilen baglylykda Gen.Grodokovyň eden doklady barada hüç kim bilenok. Bu buýruk hem doklad patyşa generallarynyň Türküstanda eden ähli işleriniň üstüni açýar, wagşy basybaljylar hökmünde olary doly paş edýär, «ynsanperwerlik, medeniýetlilik we beýik ideýalar» perdesini syýrýar.

Şol sebäpli, Gen.Trenteviniň kitabyňyň we dokumentleriniň diňe adyny görkezmän, eýsem O.Aziýanyň basylyp alynşyndan aýratyn bir epizod hökmünde gozgalan «Türkmenleri gyrmak» meselesine degişli ýerleri bilen sitatalar arkaly tanyşmak biçak zerurdyr.

Türküstanyň general-gubernatory Fon-Kaufman, ýuwaş-ýuwaşdan Daşkent, Hokand, Samarkant we beýleki şäherleri, daş-töweregindäki obalardyr ýerleri bilen ýuwdup, patyşa hökümetiniň umumy planyna laýyklykda, Hywa we Buharany-da demine sormaga taýýarlanýardy. O.Aziýanyň heniz basylyp alynmadyk, Hazar deňzi bilen Amiderýanyň

arasyndaky Türkmenleriň dürli taýpalarynyň ýaşayan erkin terrotoriýasy bolsa Kawkaz komandovaniýasyna galdyryldy.

Kaufman ýyrtyjy haýwanlaryň öz awlarynyň üstüne bökjek bolanda çemeleşşi ýaly, eýýam çemelenipdi, ýöne aç-açan söweşmäge, tutuşmaga ýagdaýynyň ýokdugyna düşüni, çünki Türküstanyň ähli basylyp alnan şäherleri boýunça ownuk garnizonlar, bölünen goşunlarynyň güýjüne bil baglanokdy. Şonuň üçin hem ol, öz däbine görä mekirlige baş goşdy.

Ol öňürti Hywa hany Seytrahym bilen diplomatik gatnaşyklara başlady, oňa göwnüniň ýetendigini, «beýik ak patyşanyň hem gol ýapýandygyny», şeýle hem wagşy, boýun egmezek Türkmenleriň—ýomutlaryň garşysyna hana hokman kömege gelmegi, bu «boýny ýogyn raýatlary onuň aýagyna ýykylar ýaly etmegi» ýüreginiň küýseýändigini hakda azgynda aş gatyklatdy. Gen.Kaufman bu süýji sözler we wadalar bilen ýyrtyjylykda «ak patyşanyň hökümetinden» kem galyşmajak Hywa hanynyň uwgyny ýekeläp, göwnüni awlady we Hywa gelip görmek, hanyň özi bilen duşuşmak barada çagyryş alyp bildi.

Şol wagtlar hanlygyň ilaty otrumly özbeklerden, hana boýun egdirlen çarwa taýpalardan, şeýle hem belli bir derejede han bilen oňuşmaýan, oňa boýun egmek islemeýän ýomut Türkmenlerden ybarady. Hana boýun ilat Hywa şäheriniň töwereginde, Amyderýanyň boýunda, suwaryş kanallarynyň ýokarsynda, ýomutlar bolsa demirgazyk-günbatarda, Daşhowz, Ýylanly, Könürgenç şäherleriniň ýanynda, Sarygamys çöketliginiň töwereginde, çölde—suwaryş kanallarynyň aýagynda jemlenendi. Şonuň üçin hem suw almakda gözbaşda oturan özbekler hem-de han emeldarlaryna baglydylar.

Fon-Kaufman içalylaryň kömegi bilen hanlykdaky ähli ýagdaýy öwrendi, hanyň aagyrlý ýerlerine belet boldy. «O.Aziýanyň basylyp alynşynyň taryhynyň 2-nji tomunda general Trentev şeýle ýazýar:

«İçalylar uly otrýadlar geçirilýärdi, gaty köp çykdaýjysy bardy. Bu otrýadlar düýe baryny gyrdylar, Türkmenleri tozdurdylar, şeýdip bu wagşylarda bize garşy elhenç duşmançylyk döretdiler, şol hem soňra Kawkazlylaryň Hywa ýörişini puça çykardy» (69-njy sah.)

Hiwa ýomutlary (Rodina jurnalı. Moskva 10/2006)

Hywa hanynyň agyrlý ýeri ýomutlaryň öz diýenliligi, boýun egmezligidi. Han olardan gorkýardy, olara güýji-de ýetenokdy. Şonuň üçin hem ol ýomutlaryň erkana durmuşyny agyzdyrklamakda, ol-a ruslar, başga kim hem bolsa kömegini höwes bilen aljakdy.

Kaufman hem ýomutlary ýuwdarmandy. İki sany ýyrtyjy—patyşanyň we hanyň bähbitleri bir-birine gabat geldi. «Ýarym patyşa» Kaufmanyň we Hywa hanynyň agzy birikdi, olaryň «dostlugy we agzybirliги» barha berkidi.

Rus häkimiýetleriniň hasabatlary boýunça (ady agzalan kitabyň 2-nji tomunda: «jemi 225 müň ýa-da milliondan gowrak Türkmen bar, Hywa

hanlygynda bolsa 35 müň öýli ýa-da aýal-erkegini goşanynda 175 müň Türkmen bar. Olar goňşulary Hywalylary-da bir-birini-de talaýarlar, hana bolsa gulak asmaýarlar» s.69)

Orsýet emperatory general Kaufmana buýruk berdi—Hywa göz görkezmeli. «Hywa göz görkezmeli» diýilmegine Kaufman we onuň egindeşleri «Türkmenlere jeza bermeli» diýp düşünýärler. Materiallarda hut şeýle diýlip hem aýdylýar:

«...Ýogsam tutuş ekspeditsiýalaryň maksady amala aşman galardy we rus goşunlaryna hanlygyň çäginden çykmak bolmazdy, bu bolsa hökümdaryň Hywa göz görkezmek baradaky emrine garşy gelderdi» (47-njy sah.)

«Gen.Kaufman hanlyga öz ekspeditsiýa oterýady bilen gelip, Türkmenleriň wekillerini ýygnamaga buýurdy. 1873-nji ýylyň 3-nji iýunynda Kaufman Türkmen aksakgallaryna özüniň mundan beýläk talaňçylygyna we hana boýun egmezlige çydam edip bilmejekdigini, eger şu zatlar ýene-de gaýtalansa, onda “rehimsiz darajakdygyny” aýtdy.» (266-njy sah.)

Şeýlelikde, gen.Kaufman bir tarapdan-a «hökümdaryň Hywa göz görkezmek baradaky emrini» ýerine ýetirýärdi, şol bir wagtyň özünde-de «Türkmenleriň gözünüň oduny alyp, olary agydyryklamak üçin» Hywa hanyna kömekleşýärdi. Ilata bolsa başga Kaufman başga zady aýtýardy. «Kaufman, dogrusy, halka garşy däl-de diňe Hywa hanynyň we onuň wezirleriniň garşysyna söweşýändigini jarnamalarda ençeme sapa yglan etdi., ýöne urş bolan halatynda nöker bermek şerti bilen han howandarlygyna alnan çarwalara bu zatlary nädip düşündirjek» (266.sah)

Soňra gen.Kaufmanyň talap etmegi we aýak diräp durmagy netijesinde diwan (han hökümeti) ähli ilatyň şol hatarda Türkmenleriň-de rus lagerine bellenen nyrhda azyk getirmelidigi hakada karar etdi. ýangy şol karar boýunça ilat öz ýagysyna çörek bermelidi.

Gen.Trentev bu barada öz belligini aýdýar:

«Ekmeýän, orman çarwadar azygy nirden aşsyn? Talaňçylyk-da gadagan edilen. Hatta ýarym çomry, ýarym çarwa Türkmenleriň hem bu talaby ýerine ýetirmejegini öňünden aýdyp boljakdy, sebäbi diýseň, geçen ýylyň hasyly olaryň öz bogazyndan geçipdi, täze hasyl bolsa heniz ýetişenokdy» (266 sah.)

Gen.Kaufmanyň ilatyň hut özüne jeza bermäge rus ekspeditsiýa oterýadyna azyk bermegi baradaky talaby şeýle bir başa barmajak welin, ol hiç hili subutnama-da mätäç däl. Bu talabyň manysy we matlaby içýakgyç göze dürtülip dur. Kaufman ilaty «hökümetiň—Hywa hanyňyň we gen.Kaufmanyň buýrugyny ýerine ýetirmeýän» hökmünde çykgynsyz güne salmak üçin bitirip bolmajak talap bildirýär. Ol şeýdip, ekspeditsiýa oterýadynyň mundan beýleki hereketlerine bahana, «ýowuz zerurlykdan gelip çykan» şol hereketleri aklamaga tutaryk gözleýär.

Gen.Kaufman jarnamalarynda-ha «diňe hanyň we onuň ýaranlarynyň garşysyna söweşýän» diýýärdi, özi-de hakykatda han bile, el-ele berip hereket edýärdi, ähli wagşyçylygyny we sütemlerini ilatyň garşysyna gönükdirýärdi.

Türkmenleriň rus goşunlary üçin azyk getirmegi barada tabşyryk berende Kaufman ony ýerine ýetirip bolmaz ýaly edip gurdy. Diýeni edilmäni üçin jezaberiş syýasaty başlady.

Ady agzalan kitapda şeýle aýdylýar:

«Heniz Orsýet tarapyndan boýun egdirilmedik azat Hywada we erkin sährada ýaşayan Türkmenleriň gulak asmaýandygy üçin, Kaufman olara pul salgydyny saldy, salgydyň möçberi kesgitlenende «olary belli-külli tozdurmakdan saklanyp, haýyny almak—bu golaýda özüne gelmez ýaly edip, hana boýun egmeklerini we garaşly bolmaklaryny gazanmak» göz önünde tutulýardy» (267 s)

Kaufman Türkmenlere pul salgydyny salyp, ak sakgallaryn 12-sini öz ýanynda gerewne galdyrdy. Kitapda bu barada şeýle diýilýär:

«Bu özboluşly çäre. Hut salgydy kimden näçe ýygna malydygyny kesgitläp biljek, sözi diňlenjek adamlary tussaglykda gabap goýdular. Her edip, hesip edip, Türkmenleriň gaharyny getirmek, olaryň arasynda tolgunşyk döretmek üçin elde bary edilendigi, hiç zadyň ünsden düşürilmänligi görnüp dur...»

«Ýomutlary salgydy doly we çalt tölemäge mejbur etmek üçin general Gulýevaçov-yn baştutanlygynda jeza beriji topar iberildi...toparyň hatarynda “däriniň ysyny almaga” we “hak işine goşant goşmaga” mümkinçilik berilen Blok, Novamlinsi, Dreşeren, Spiýov, Grinvald ýaly avanturist ofisserler bardy. Elbetde, bir zat geň: Türkmenler salgyt bermekden heniz boýun

gaçyranoklar, olaryň üstüne bolsa eýýam jeza berijiler iberilýär» (267 s)

Ahrywlarda ýomutlaryň üstüne jeza beriji topar iberlen wagtynda Kaufamyň general Gulýewaç -a beren tabşyrygy saklanyp galypdyr. 1873-nci ýylyň 6-njy iýulyndaky 1167 nomerli tabşyrygyň käbir ýerleri bilen general Trentev, kitabyň 2-nji tomunyň 169-njy sahypasynda tanyşdyrýar:

«Ýomutlaryň arasynda salgydyň ýygnaşyna ýakyndan gözegçilik etmek üçin, siziň 7-nji iýulda oterýad bilen Gazwada gitmeňizi, şol taýda oterýady amatly ýerde ýerleşdirmeňizi haýyş edýärim. Eger-de ýomutlaryň pul ýygnamak bilen meşgullanman, goşuna gaýtawul bemäge belki-de göçüp gitmäge taýýarlanýandyklaryny görseňsz, onda size şol bada Gazawat ýabynyň we onuň şahalarynyň boýunda ýerleşýän oblaryň üstüne baryp, ýomut obalaryny we maşgalalaryny bütin tozdurmagy we gymagy, emläklerini, mallaryny we beýleki zatlaryny ellerinden almagy teklip edýärim»

General Trentev bu tabşyryk barada şeýle teklip edýär:

«Megerem, düşnükli bolsa gerek. Emlägi zorlap almaly diýleni, gymaly diýleni Türkmenlere degişli».

1

2

3

Hywa(Gazawat) urşunda ruslaryň ceza berici toparyna ýolbaşçylyk eden rus generallary 1.Çerniýaýev 2. Gulýevaçov 3. Hiwa ekspeditsiýasyna gatnaşdyrylan Orenburg otrýadynyň başlygy Gen.Leýtenant Verevkin

Kaufman bu tabşyrygyň nusgasyny Orenburg okrogynyň Türküstandaky wekili Brefkin-iň ýerine gelen polkovnik Sarançev-e iberýär. Ol hem bu dokumenti Križanovsk-a iberýär. Kaufman bilen öz aýratyn gatnaşygy (görüplik we bäsdeşlik) bolany sebäpli, Keržanoski dokumente begenýär.

«6-njy iýulda Sarançeviň özüne-de 1169 nomerli görkezme berildi. Onda Glohovski Sarygamyşdan dolanyp gelenden soň, Orenburg oterýadynyň Hoja ili-ýe däl-de Gyzyltakyra gitmelidigi aýdylýar... Eger-de Türkmenleriň gaýtawul bermek ýa-da göçüp gitmek isleýändigini görseňiz, dessine ýomutlaryň oblaryny we maşgalalaryny gyryň we mallaryny hem emläklerini ellerinden alyň». Sözleri başgarak hem bolsa, manysy bir: **Maşgalalary gyrmaly, emlägi bolsa ellerinden alynmaly».**

Görüp otursak gadymy, wagşy zamanlarda-da, 19-njy asyrda «beýik aztediji ak patyşanyň» wekili, ýokary harby bilimli, özüni birkemsiz medeniýetli adam hasap edýän Gen.Kaufman aldawçylyga, ikiýüzlilige, peslige arkaýyn baş goşýar, kesekiniň ýurduna sussurlyp girýär we urş yglan etmezden diňe bir eli ýarag tutýan erkek göbeklileri däl, aýalary we çagalary-da gyrmak barada buýruk berýär. Eýsem bu

«medeniýetlilikmidir?» onuň wagşylygy, ganojaklylygy ähli beýleki wagşylardan, ganhorlardan geçýär. Hunlar, Atilalar, Timur leňler, Çeňiz hanlar we beýlekiler çagalardyr aýallara el degirmändirler, diňe ýesir alypdyrlar...

Kaufaman we Tzarizm şu hem şuňa meňzeş wagşyçylyklary näme bilen aklap biljekkä?

Türkmenler öz öýünde, çölde ýaşardylar, Kaufmana degenokdylar, onuň bilen iş salyşan ýerleri ýokdy, onuň bilen urşlary ýodky. Bu basybaljylaryň özleri ýyrtyjy we wagşylar, medeniýet hakda, «aýylganç wagşylar» hakda aýtmaga haklary barmyka?

Son-soňlar, gen. Terentewiň aýdyşy ýaly, gen.Kaufmanyň «ýüzüni gyzdyran we özüni aklamaga syýnanşan gezekleri» az bolmandyr. Ýöne çagalardyr aýalary paýhynlany üçin däl-de, bu paýhynlamany göz görtele edenligi üçin, ýangy 1167-nji tabşyryk üçin ýüzi gyzarypdyr.

Hemmesine sebäp bolan zat-da Kaufmanyň goşunynda Türküstan okrogynda demirgazyk [Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň habarçysy, belli ýazyjy Skaýler-iň bardygydy](#). Kaufmanyň wagşylaryny şol Skaýler dünýä ýaýypdy. Kaufmanyň zamandaşy, onuň Türküstandaky edermenlikleriniň gözli şaýady Trentev bu wakalary şeýle beýan edýär:

«Belli ýazyjy Skaýler Amerikan içlisine iberyän raportlarynda Türküstan okrogynda ähli gören-eşiden zatlaryny beýan edip, Kaufmanyň 6-njy iýulda goşunlara beren 1167 nomerli buýrugy hakda-da ýazypdyr. Bu raport Amerikanyň diplomatik agentleriniň resmi materiaalarynyň gyzyl kitabynda çap edilipdir.

Onuň täsiri yöne-möne bolmady...ruslar başy bozuklara mahsus wagşyçylykda, zalymlykda aýplanýardylar.»

Getirilýän faktlar, esasan-da buýrugyň teksti rus metbugatynyň (resmi watan söýüji metbugatyň) gaharyny getirdi. Bu tekste we Skaýleriň aýdýanlarynyň dogrudygyna şüphe döredi. Beýleki bir Amerikanlynyň-žurnalist Mak-Gahan-yň habarlary tutaryk edildi, çünki olarda şol buýruk hakda hiç zat aýdylanokdy.

«Biz Skaýler ýalan sözleýär, çünki şonuň ýaly buýruk asla bolmadyr- diýip delil getirýärdik. Görkezme bolsa buýrukdyr, yöne ol başga žurnalda bellige alnan» (Trentov. 2-nji tom 267, 268 ss)

Galmagal ula ýazdy. İndi bu «diplomatik ýangyny» söndürmelidi. Kaufmana özüni aklamak gerekdi. Ynha-da, abraýyna şek ýetirlen patyşanyň we göwnüne degilen «gardan arrasa» patyşa baýarlarynyň, şöhratly esgerleriniň mertebesiniň goragyna dürli resmi hyzmatlar bilen we metbugat organlary çykdylar. Olar dokumentleri ýoýmakdan, başga tarapa çekjek bolmakdan we her dürli galplyklardan çekinip durmadylar. Bu barada ady agzaln çeşmede şeýle diýilýär:

«Kaufman ilki (oglan kimin) şeýle tabşyrygy berendigini inkär etjek-de boldy. Soňra, “ýüzüni gyzardyp”, hamana şol tabşyrykdaky aýdylan zabun sözler yöne bir söz owadanlamak üçin ulanylan aňlatma, olara sözme-söz düşünilmegine men günäkär däl diýip, düşündiriş berdi.»

Türküstanyň general gubernatory, goşun başlygy Kaufman ýokary wezipäni eýeläp oturan halyna bütin ilin önünde öz aýdan tabşyrygyndan

boýun gaçyrmaga-da, munuň haýry degmänden soňra bolsa, burny sümüikli oglan kimin, özüni aklajak bolmaga-da utananok.

Kaufmanyň tabşyrygyndaky Maýev diýen biri öz howandaryny goramaga çalyşýar. Bu hakda kitapda şeýle ýazlypdyr:

«Türküstan edaralarynyň (Gen.gubernatoryň resmi organy) redaktory, jezaberiş oterýadyna gönüden-göni gatnaşan Maýev aýdylanlary ýalana çykarmak üçin diýseň ugursyz syýnansyk etdi. Ol Kaufmany, Gredotskini, Gulýevaçovy we Skobelevi wasp etmekden başlady. Hamana olar “özleriniň goranylmagyna mätäç däl“, çünki “bu şahsyýetler şeýle bir akylyly, şeýle bir zehinli we beýik mertebeli welin, käbir ýazyjylaryň galamyndan syçraýan şlytyk olaryň abraýyna şek ýetirip bilmez”. Maýeviň özi bolsa “tutuş rus goşunyň goragyna” çykypdyr.

Maýeviň tarypnamasy «materiallarda-da» ýerleşdirilipdir, yöne munuň geregi ýok eken, çünki beýleki «materiallar» onuň inkär edýän zadyny gürrüňsiz subut edýär.

Elbetde, ol meşhur buýruk diýilýäniň ýokdugyny, goşunyň hiç zatdan habarynyň bolmanlygyny, Gulýevaçovyň öte geçmejekdigini Kaufmanyň bilendigini... aýdýar. (Eger ýerine ýetirmek gerek däl bolsa, onda näme üçin tabşyryk berilýär?) bu tabşyrygyň takstini çap etmezden, Maýeviň özi şeýle ýazýar: “Gen.Kaufmanyň tabşyrygynda aýalardyr çagalara çenli Türkmen ilatynyň hemmesini hokman gyrmak talap edilipdir» (267, 268 ss)

Elbetde, Maýýeviň bu tassyklamasy ýapa-da degenok, sebäbi tabşyrygyň asyl nusgasynda aýdylýan zatlara çapraz gelýär. Mundan başga-da, «diňe erkekleri gyrmak»–eýsem bu wagşylyk dälmi, erkekler gyrylsa, olaryň maşgalalarynyň-da heläk boljakdygyny aňladmaýarmi näme?

Maýev soňra: «Hokanda barada aýdylanda bolsa, biz ol ýerde-de hana kömek etmek, boýun egmeýänleri akylyna aýlamak isledik. Skobeleviň zalymlygy baradaky gürüňler bolsa bolugsyz myş-myşlardan we gyýbatdan başga zat däldir.»

Gen.Trentev munuň üstüni ýetirýär: «gepiň gyýsgasy, rus goşunyny gorady-da!» (269 s)

Rus patyşasy we onuň serkerdeleri geň adamlar-aw! Olar tutuş Aziýada selpäp we hanlara olaryň öz raýatlaryny nogtalamaga, hakyky boýun egdirmäge «kömekleşýärler», özleri hem, hiç hili bähbit aranoklar.

Kaufmanyň O.Aziýadaky wagşylaryny jenaplar Maýeviň we Kaufmanyň aklamaga syýnansyklarynyň metbugatda peýda bolmagy bilen baglylykda, ýene ady agzalan kitapda şeýle diýilýär:

«Kaufmanyň özi ýigrenen halkyň uludan-kiçä hemmesini hut gyrmak isländigine indi şüphelenip oturasy iş ýok. Materiallaryň 51-nji sahypasynda Kaufmanyň aksakgallara aýdan sözleri bar: “jeza elhenç bolar, özüňiziň, maşgalalaryňyzyň we ähli emlägiňiziň harap bolmagynyň günäkärleri siziň özüňiz bolarsyňyz!”

Şondan soň hem kimdir biri şüphelenmegini dowam etse, onda Kaufmanyň 10-nji iýulda Gulýevaçova iberen 1217 nomerli ýene bir tabşyrygy bilen tanşaylyň. Bu-da başdaky iki tabşyryk ýaly, materiallaryň

ýanyňa goşulypdyr. Bu tanşyrykda Kaufman lagerde saklanan aksakgallary goýberendigini hem-de olara, eger-de ilat göçüp gidmän, garamat ýygnamak bilen meşgullansa, onda Gulýevaçovyň olary talamagy goýup, edýän işlerine gözegçilik edip başlajakdygyny, ýöne gitmäge çalaja syýnaşyk edäýseler, boýun syýnmazak taýpany uwçdan tutma gyrmak baradaky öz buýrugynyň ýerine ýetiriljekdigini aýdandygyny habar berýär.

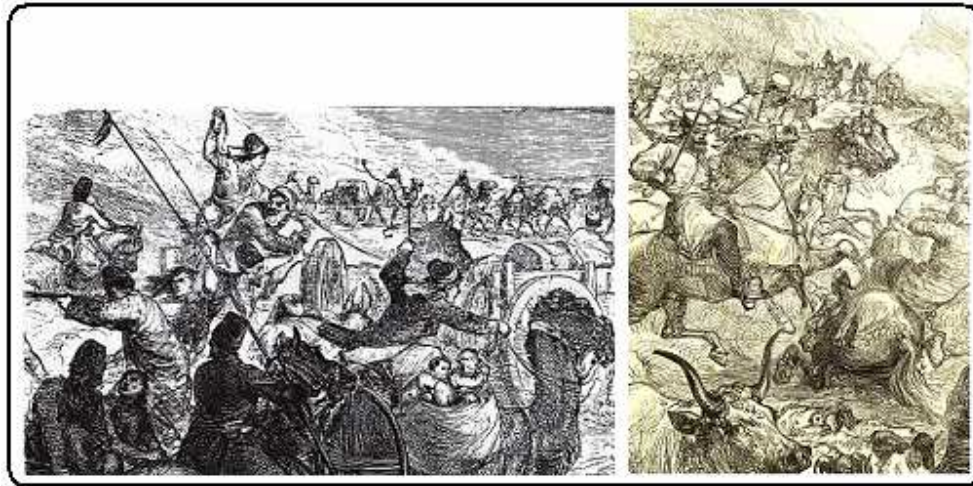
Materiallar 1883-nji ýylda, Kaufan ölenden soň çap edilen-de bolsa, olar has irräk, özi-de, hut onuň redaksiýasy esasynda taýýarlanypdyr. Gürrüniň tekstinde 40-njy sahypada 6-njy we 20-nji setirler, Gulýevaçove we Sarançove berilen tabşyryklar ýumarlandyrylyp: «büs-bütün... we olaryň maşgalalaryny... gyrmagy...» sözler sypdyrylypdyr. «Materiallaryň» goşundysynda bolsa bu sözler aýrylmandyr. (270 s)

Soňra Trentev wakalaryň özüni beýan edýär. Ýöne biz olar hakda gürrüň edmän, diňe gen.Trenteviň öz kitabynda 271-nji, 272-nji sahypalarda beýan edilen käbir ýerlerine salgylanmak bilen çäklenýär.

Skaýler kitabyň 2-nji jildiniň 359-nji sahypasynda Gulýevaçovyň herekete girişmezden öň, ähli kozak(gazakö rus esgeri. AG) ofisserlerini ýygnap, aýaldygyna ýa-da erkekdigine, ýa ýaşyna garamazdan, hiç kime rehim rehim etmeli däldigi hakda Kaufmandan alan buýrugy bilen olary tanyşdyrandygyny ýazýar. Gulýevaçov Kafkaz ofisserlerine ýüzlenip, sözüniň üstüni ýetirýär: «Siz çerkesleriň edişi ýaly oýlanyp durmazdan, buýrugy ýerine ýetirersiňiz diýip tama edýärim, aýal, erkekdigine, ýaşyna garamazdan, hemmesini öldürüň.»

Gary Kafkaz polkovniki Kvinitadze muňa şeýle diýidi:

«–Elbetde, siziň buýrugyňyzy kemini goýman ýerine ýetireris. Atly goşunyň baştutanynyň hereketleri oňa elhenç bir zadyň buýrulandygyny subut edýär. Eýsem, ol ‘çekesleriň edişi ýaly’ öz meýline şeýle pislik edip bile öýdýäňizmi? Onuň komandasy astynda, meselem patyşanyň nebirelerinden Ý.M.Lihtenberg-iň, baron Kridner, fon.Grinvaldi dagy bardy. Eýsem olar çerkeslermi näme? Olar hatta kozakliler hem däl ahyryn.»

Gazawat urşy. Mak-Gahanyň kitabyndan

«Ak pata» berilenden soň, gen. Gulýewaçovyň goşuny Türkmen obalaryna dökülip, göze ilen adamlary wagşylarça gyryp başlady. İlat urşa taýýar däl, şonuň üçin hem gaçyp gutulmaga syýnanşmakdan başga alaç tapmady, bu etrabyň Türkmenleri, Türkmen obalaryny taşlap, çöller we kölleriň arasyna gizlenmäge howlukdylar. Aýalar we çagalara arabalara mündürildi, erkekler bolsa ata münüp gaýyp boldular, çünki olar, goşun, aýalardyr çagalara degmez diýip hasap edýärdiler. Emma goşun hiç zada parh goýman, garşylyk

görkezmeýänligine garamazdan, kim duş gelse gyrýardy.
Atlylar gaçyp barýanlaryň yýzyndan ýetip, uwçdan tutma
hemmesini paýhynlaýardylar.»

Türkmenler emläklerini we maşgalalaryny galdyran mahallary, elbetde, jarnamalarynda eýýam «aman» yglan eden ruslar biçäre aýallardyr oglan-uşaklara el galdyran diýip, asla pikir edip-de biljek däldiler. Olar yýzlaryndan ýowuz buýrugy köre-kör ýerine ýetiriji «çerkesleriň»-Blokларыň, Kridzleriň, fon-Griovaldlaryň hem şolara meňzeşleriň okdurlyp gelýändiglerinden bihabardylar (272 s).

«Öňdäki arabalarda köle baryp giren Türkmen maşgalalarynyň yýzyndan ýetenlerinde kozaklaryň elhenç görnüşe gözleri düşdi. Çün kölüň içi oglan-uşakdan, aýal-ebtattan, ýaş we garrydan leýisdi. Hemmesi kowup gelýän kozaklardan gaçyp, köle özlerini urupdyrlar. Hiçide aňyrky kenara ýetip bilmedi. Bu ýerde 2 müňe golýan Türkmen heläk boldy...» (272 s)

«10-njy iýuldaky görkezmesinde Kaufman bu iş üçin Gulýewaçovy öwdi we onuň heketlerine akylyly-başly, gujyrly hereket diýip baha berdi. Ol ähli obalary otlady.» (273 s)

Daşary işler ministerliginiň işgäri Beinberg-iň 1877-nji ýylda «Türkmenleriň Hywa we Amyderýa bölümündäki ruslara garaýşy hakynda» diýen at bilen ýazan ýazgysy diňe alty aýdan soň, 1879-njy ýylda diňe golýazma görnüşinde çap edildi. Biz bu ýagdaýdan Türkmenleriň başynda

ninen paýhynçylygyň ýene bir tarapy hakynda ilkinji gezek bilip galdyk. Beinberg bu barada ine şeýle ýazýar:

«Gen.Fon Kaufman Hywadan gitmezden ozal Seýdrahym han bilen bir şertnama baglaşdy. Onuň ýerine ýetiriljekdigine diňe han öz hanlygynda hojaýynlyk edip bilen ýagdaýynda bil baglap boljakdy. Ýöne han diňe rus goşunlary Türkmenlere hiç bolmanda olaryň iň esasyalaryna-ýomutlara jeza bermäge, Aziýalylaryň aýdyşy ýaly, olary çapmaga kömek eden ýagdaýynda olara çäre tapyp biljekdigini boýun aldy.

Görnüşi ýaly, Kaufman diňe hanyň göwnünden turmak islöp, Türkmenlere salgyt salypdyr we onuň tölenip başlanmagyna-da garaşman, olary gyrmagy buýrupdyr.» (278 s)

Ýokarda hem aýdyşymyz ýaly, bu ýerde iki sany ýyrtyjy, sütemkär agyz birigdirip, öz belli talaňçylyk, basybalyş we gulçulyk programamsyny amala aşyrypdyr. Kaufman bolsa dessine «medeniýeti» Ýewropalylardan, Vienbergiň sözi bilen aýtsaň: «Aziýala» öwrüldi we birnäçe aýallary we çagalary ýeňendigini dabara etdi.

Bu wakalardan gen.Trentev dogruçyl netije çykarýar: «Edil gadymy döwürlerdäki ýaly köre-kçrlük bilen “ur” diýseň gözlerini çykarjakdyklaryna bil bagladylar...Betbagt kozaklar megerem, eger özlerine galsa biçäre zenanlardyr çagalary kerçänlerinden hut dowzahy boýlanlaryny gowý görerdiler». Şondan soňra başga näme diýjek!

**Ilkinji Türkmen sudiýasy, ýurist, harby işgär
Nikolaý Nikolaýeviç Ýomudsky/
Han Ýomudyň terjime haly**

(1868- 1928)

«Nikolaý Nikolaýeviç Ýomudski, Annamuhammet (Garaş) hanyň ogly (Annamuhammet Kyýat hanyň agtygy, Ýagşymämediň ogly, Annamuhammet ýaş oglanka 1845-nji ýylda Peterburga getirilip, harby mekdepde okadylýar, polkovnik/serheng derejesine ýeten Annamuhammet 1886-njy ýylda Şagadamda aradan çykýar). Han Ýomudski 1868-nji ýylyň 20-nji awgustynda Podolsk gubernatolygynda dogulýar, 1928-nji ýylyň awgustynda Aşgabatda aradan çykýar.

Kiyat han. Muraviyevniň çeken surati

Han Ýomut 19-nji asryň aýagynda, 20-nji asryň başlarynda Türkmenlerden rus somoderjaviýesiniň terbiýelän adamlarynyň biri. Ol 1887-nji ýylda Poltava kadet korpusyny, 1889-njy ýylda Peterburgda 1-nji Povlovsk harby

mekdebini gutarýar. Soňra 1-nji Zakaspi atyjylyk batalýonyna işe iberilýär. 1895–1902-nji ýyllarda Ýomudski Zakaspiniň harby-halk köpçiligi işler edarasynda we Durun pristavlygynda işleýär. 1902-nji ýylda Ýomudski Peterburgdaky harby-ýuridik akademiýa okuwa girýär we 1907-nji ýylda ony gutarýar. 1909-njy ýyly çenli Peterburgda baş ştabyň Aziýa bölümünde işe alnyp galynýar. Ýomudski 1910-njy ýylda podpolkovnik çininde okstavka çykýar (wezepesinden boşadylýar-AG) Ol soňra Daşkent sud platasyna işe iberilýär. 1913-nji ýyldan erkin ýurist bolup, hususy advokator işi bilen meşgullanýar. Fevral buržuaz-demokratik revlutsiýasyndan soň, Ýomudski Zakaspide wagtlaýyn döredilen Türkmen ijra-iýe komiteti atly milletçi hökümetiň hataryna goşulýar. Ýomudski 1918-nji ýylda işçiler we soldatlar deputatlarynyň Krasnovodsk bölüminiň başlygyna saýlanýar. 1918-ýylyň 11-nji iýulynda Zakaspida akgwardiýaçylar ondan öz hökümetinde peýdalanmak isleýär emma Ýomudski olar bilen hyzmatdaşlyk etmeýär.» (Türkmen Sovet Ensiklopediýasy)

1920-nji ýylda Gyzyly goşun Krasnovoskini alyp, Çelekene golaýlanda, Han Ýomut Eýranyň çägendäki kowumларыnyň ýaşayan ýeri Kümüşdepe göçüp gidýär. Ol han bolansoň, onuň yzy bilen tutuş taýpasy hem göçýär.

Zakaspi frontynyň ýolbaşçylary Valerian Kuýbişev, Paskutski bilen Gaýgysyz Atabaýev Han Ýomudskiniň ýanyna Türkmen eşigini geýdirip içaly iberýärler . Ýagdaýy öwrenen içaly Ýomudskiniň özi bilen göni gepleşik geçirmek kararyna gelýär. Sovet hökümetini kabul edenleriň hemmesi gulluga alynýar diýip söz berýär. General Kuropatkiniň ştabynda adýotant bolan Ýomudski Bolşevikleriň hemmeleri gulluga aljagyna münkürlük edýär, ýöne spetsiýalistleri Gyzyly goşuna gulluga almak barada

Leniniň görkezme berendig bilen ialy ony ynandyrypdyr Şondan soňra höwes bilen watana dolanjakdygyny Ýomudski yglan edipdir.

İaly frontyň ýolbaşçylaryndan resmi hat getirmegi wada beripdir: «Han aga, siz bu ýerde galsaňyz-da hor bolmarsyňyz, ol belli, ýöne siz bilen bäräk gelen tiredeşleriňiz ýat ýurtda horlanar, olar garyp ahyry» diýip, ýönekeý halk üçin Bolşewikleriň nähili ajaýyp durmuş taýýardygyny gürrüň beripdir.

Watana dolanmaga resmi çakylyk alan Nikolaý Nikolaýewiç Ýomudsky (han Ýomut), ähli tiredeşleri bilen Türkmenistana gelýär.

Bolşewikler häkimiýeti eýeländen soňra Han Ýomut Moskva gidip, ilki hut Staliniň özi soňra bolsa bütinsoýuz ýaşulysy M.Kalenin bilen duşuşyp, Türkmen oganlaryny Moskvada okatmak üçin ýörite bir mekdebiň esaslandyrylmagy ugrunda alada edýär. Şeýdip Moskvanyň eteginde «Sosnovibar» diýen ýerde «Türkmen magaryf öýüniň/ Türkmen aň-bilim öýüniň diýbünü tutýar. Ol Türkmen balalaryny bu ýere getirip okatmakda ýadawsyz zähmet çekýär we 1926-njy ýyla çenl özi mekdebe müdürlük edýär. 1927-nji ýylda syrkawlan Han Ýomut Aşgabda dolanyp gelýär we ömrüniň ahyrky ýyllarynda Türkmen Döwlet ölkäni öwreniş muzeýiniň direktory bolup işleýär. Onuň ogly Garaş han (Ýomudski Garaş Nikolaýewiç) belli geolog alymy bolup ýetişýär we Türkmenlerde ýeke-täk Lenin baýragy bilen syýlagan adam hökmünde taryha geçýär.¹

Käbir maglumatlara Han Ýomudyň Osman ahunyň jemhuriýet gurmak ugrundaky göreşinde Türkmensähraly Türkmenlere yardım berendigi aýdylýar. Ýöne onuň dogany **Läli hanyň** Kümüşdepede Türkmenlere harby tälim berendigi hakynda subutlaýjy deliller bar.

¹ Türkmen Sovet Ensyklopediyası. 3-nci tom